

Gudjimmaswenst æjlle gott gammalt borriijnholmst? Morfologisk forenkling i Gudhjem i kølvandet på pesten i 1654

Af ALEX SPEED KJELDEN

Sproget i Gudhjem udviser i ældre tid en række særtræk i forhold til traditionelt bornholmsk. Som et af de vigtigste kan nævnes en udpræget tendens til at foretrække mere regelrette (systematiske) bestemte former af substantiver. Mens man i traditionelt bornholmsk ellers savner bestemthedsendelse ved hankønsord med udlyd på palatalt *-n*, hunkønsord med udlyd på (dentalt) *-n* og neutrumsord med udlyd på *-d* (*-ð*), gennemførtes en sådan i Gudhjem. Lignende tendenser kan registreres i flere andre tilfælde. I dag synes de særlige Gudhjem-former imidlertid helt udryddede. Principielt kan særformerne enten betragtes som reminiscenser af et ældre sprogrin (reliktformer) eller som morfologiske forenklinger (analogidannelser). I artiklen argumenteres der for det sidstnævnte, idet formerne tolkes som et resultat af koineisering i et samfund med markant svensk (fastlands-østdansk) indvandring i anden halvdel af 1600-tallet, efter at pesten i 1654 havde lagt byen stort set helt øde. Ud over at give en samlet oversigt over de relevante forhold i traditionelt bornholmsk bidrager artiklen bl.a. med et forsøg på forklaring af formernes opståen (som resultat af koineisering) og med en påpegning af parallelle udviklinger i yngre bornholmsk, idet det fremhæves, at traditionelle dialektændringer og koineisering kan føre til parallelle resultater. Samtidig vidner analysen om, at den sproghistoriske udvikling kan være mindre lineær end ved første øjekast.

Indledning

I denne artikel¹ behandles en række sproglige særtræk, der er registrerede i bornholmsk som talt i Gudhjem i ældre tid. Som det vigtigste af disse kan nævnes en udpræget tendens til at foretrække mere regelrette eller systematiske bestemthedsformer af substantiver i en række tilfælde, hvor man i traditionelt bornholmsk finder specifikke særregler, der kommer til udtryk som manglende manifestation af

1 Jeg takker redaktørerne, fagfællebedømmeren, Inge Lise Pedersen og Randi Neteland for værdifulde kommentarer og litteraturhenvisninger ved arbejdet med denne artikel.

hele eller dele af bestemthedsændelsen (den efterhængte artikel) i specifikke lydligge kontekster.

I det følgende opsummeres først de nævnte forskelle i manifestationen af de omtalte bestemthedsformer i hhv. traditionelt bornholmsk og i den gudhjemske variant. Derefter redegøres for påpegningen af formerne. Hvem har omtalt dem, og hvordan er de blevet betragtet eller tolket? I samme forbindelse berøres nogle af de metodiske udfordringer, der er forbundet med at bruge det i Espersen (1908) til Gudhjem henførte materiale.

Som udgangspunkt kan de gudhjemske særformer enten betragtes som morfologiske forenklinger (analogidannelser) eller som reminiscenser af et ældre sprogrtrin, hvor særreglerne endnu ikke er udviklede (reliktformer). Der skal imidlertid argumenteres for, at formerne er sekundære og formentlig skal ses i lyset af pestens hærgen i midten af 1600-tallet, hvorfor artiklen også rummer en kort opridsning af nogle af de historiske forhold omkring 1600-tallets pestepidemier på Bornholm. Inden der konkluderes på fænomenet og udviklingen, nævnes nogle yderligere træk, som har været afvigende i det gudhjemske i ældre tid, ligesom der perspektiveres til parallelle udviklinger i 1900-tallets yngre bornholmsk.

Artiklens deskriptive redegørelse for de morfologiske særtræk bibringer generelt ikke noget nyt i forhold til den rent deskriptive beskrivelse af traditionelt bornholmsk. Ud over at give en samlet fremstilling af forholdene leverer artiklen imidlertid et forsøg på at forklare formernes opståen ved at tolke dem som udslag af koineisering.² Til sammenligning har tidligere forskning 1) været rent deskriptiv uden angivelse af forklaringer eller stillingtagen til årsager og udviklingens natur (Skougaard 1804, Espersen 1908, Wimmer & Thomsen 1908b), 2) blot helt generelt henvist til svensk (fastlandsk-østdansk) påvirkning som årsagen til formerne uden forsøg på at forklare eller sandsynliggøre den specifikke påvirkning (diverse historikere) eller 3) helt afvist svensk (fastlandsk-østdansk) påvirkning på basis af manglende sproglig-teoretisk indsigt (Møller 1918). Endvidere bidrager artiklen med perspektiveringer til forholdene i yngre (efterklassisk) bornholmsk ved en påpegning af yngre analogiske udviklinger, der fører til tilsvarende morfologiske ændringer, hvilket mere overordnet kan tjene som vidnesbyrd om, at traditionelle dialektændringer og koineisering kan føre til parallelle resultater.

2 Den klassiske fremstilling af begrebet koineisering brugt om dannelse af nye dialekter i relation til migration er Trudgill (1986). For en forskningsoversigt, se Neteland (2014: 105–119). For en kortfattet oversigt over eksempler på specifikke sprog(ændringer) forårsagede af migrationer, se Kershwill & Williams (2000: 71–75).

Figur 1: De bornholmske sogne med fremhævnning af Gudhjem-Melsted

Bornholmske eksempler gengives i dialektortografisk form i overensstemmelse med principperne bag ordlisten for Bornholmsk Ordbog (bornholmskordbog.ku.dk). Det kan særlig noteres, at *â* betegner det mørke *a* som i svensk *sal* (*a*), *at j/l(l)* betegner det palatale *l* (*ʃ*), og at *jn(n)* betegner det palatale *n* (*ɲ*).

Særlige bøjningsformer i Gudhjem

Det empiriske grundlag for redegørelserne i dette og øvrige afsnit udgøres af Wimmer & Thomsen (1908b), Møller (1918), Bornholmsk Ordbog (inkl. det digitaliserede tekstkorpus), en række optagelser af gudhjemboere født omkring 1920 og frem³ samt egne observationer som dialekttalende bornholmer og sprogforsker.

Den i Gudhjem noterede afvigende bøjning af bestemthedsformer er opsummeret i tabel 1 med udgangspunkt i de tre køn.

³ Optagelserne, der er sket på lokalt initiativ omkring årtusindskiftet, vil inden for de kommende år blive tilgængeliggjort på bornholmskordbog.ku.dk.

Køn	Udlyd på	Eks. (trad. bornh.)	Eks. (Gudhjem)
Mask.	-jn	<i>majn</i> ‘manden’	<i>majnij</i>
		<i>hujnn</i> ‘hunden’	<i>hujnnijn</i> ⁴
	-jl	<i>bujlljn</i> ‘bolden’	<i>bujllijn</i>
		<i>tåjljn</i> ‘tolden’	<i>tåjlijn</i>
	-j	<i>væjn</i> ‘vejen’ (ubest. <i>vai</i>)	<i>vaiijn</i>
		<i>gjöjn</i> ‘gøgen’	<i>gjöjijn</i> ⁵
Fem.	-n	<i>ân</i> ‘anden’	<i>ânen</i>
		<i>hânn</i> ‘hånden’	<i>hânnen</i>
	-V:l el. -V:r	<i>soln</i> ‘solen’	<i>solen</i>
		<i>jorn</i> ‘jorden’	<i>joren</i>
Neutr.	-d (-ð)	<i>fâd</i> ‘fadet’	<i>fâded</i>
		<i>hâud</i> ‘hovedet’	<i>hâuded</i>
	-n (i pl.)	<i>ben</i> ‘benene’	<i>benen</i>
		<i>nawn</i> ‘navnene’	<i>nawnen</i> ⁶
	<i>iven</i> ‘øjnene’ (af <i>iva</i>)	<i>ivenen</i> ⁷	

Tabel 1: Oversigt over bestemhedsformer i hhv. traditionelt bornholmsk og i den gudhjemske variant fordelt på de tre køn

Betragter man fænomenet på tværs af de tre køn, kan reglen i traditionelt bornholmsk uden for Gudhjem formuleres som en morfofonematisk regel om synkope med efterfølgende konsonantforkortelse. Reglen udløses af bestemte lydige kontekster, idet den rammer den bestemte artikels vokal i de tilfælde, hvor ordets

-
- 4 Også et stednavn anført i Espersens ordbog (Espersen 1908: 344) vidner om den gudhjemske brug. I artiklen for ordet *swirrijn*, *swærrijn*, der betyder “den øverste Deel eller Banke på en brödda” (altså en lille, stejl bakke), nævnes således *Dikkaswirrijnij* (propr., m. best.) – ikke *Dikkaswirrijn* – som “Navn paa det Øverste af een af Gudhjemmabröddarna”.
 - 5 I de fleste tilfælde med maskuliner med udlyd på *-j*, nærmere bestemt i tilfælde som *gjöjn* vs. *gjöjijn* og *löjn* vs. *löjjijn* ‘løget’, hvor rodvokalens kvalitet bevares i bestemt form, er brugen af former med og uden vokal i den bestemte artikel fakultativ i traditionelt bornholmsk.
 - 6 Wimmer & Thomsen (1908b: <90>) anfører også *lann* vs. *lannen* som eksempel, men i dag forekommer formen *lannen* mig at være mere udbredt end de øvrige former med manifesteret bestemhedsendelse. Det kan i denne forbindelse noteres, at man også finder ét sikkert eksempel på formen i det bornholmske tekstkorpus ved Bornholmsk Ordbog (<https://bornholmskordbog.ku.dk/q.php?p=bo/tekster>) i Otto J. Lunds *Enj Håzlehorra* (Lund 1947: 97).
 - 7 Bemærk altså, at reglen også gælder for de særlige neutrumsord med *n*-pluralis som *iva* (pl. *iven*) og *öra* (pl. *örn*).

stamme udlyder på samme (eller fonetisk beslægtet) konsonant som den bestemte artikel. Der kan for traditionelt bornholmsk altså opstilles de i tabel 2 anførte regler for den bestemte artikels manifestation (på tværs af køn og numerus):

(1a)	<i>-en</i>	> <i>-n</i>	efter <i>l, r</i>	(fem. sg., neutr. pl.)
(1b)		> Ø	efter <i>n</i>	(fem. sg., neutr. pl.)
(2a)	<i>-ijn</i>	> <i>-jn</i>	efter <i>jl, j</i>	(mask. sg.)
(2b)		> Ø	efter <i>jn</i>	(mask. sg.)
(3)	<i>-ed</i>	> <i>-d</i>	> Ø	efter <i>d, ð</i> (neutr. sg.)

Tabel 2: Morfofonematiske regler for manifestationen af den bestemte artikel i traditionelt bornholmsk (uden for Gudhjem)

Wimmer & Thomsen (1908b) nævner ikke eksempler på neutrale pluralisformer i forbindelse med regel 1a, men man må formode, at situationen har været som i fem. sg., således at man i Gudhjem fx har sagt *såren* ‘sårene’ i stedet for *sårn*.

Det kan diskuteres, om reglen er en helt specifik morfofonematiske regel, idet den rammer bredere end som så. I hvert fald i forbindelse med palatalerne samt ved *r* og *l*. Noget tilsvarende kan således iagttages ved pron. *ajn* ‘anden’ med sideformen *ajijn* (og sammensætninger med dette som *værajn*, *værajijn* ‘hveranden’). Den maskuline tostavellesform *ajijn* bruges ifølge Holms tillæg til Espersens ordbog dog ikke blot i Gudhjem, men skulle være almindelig på hele Nordlandet (Espersen 1908: 411; Holms materiale er fra anden halvdel af 1800-tallet).

I relation til *r* og *l* kan det på tilsvarende vis fremhæves, at man i traditionelt bornholmsk generelt finder svind af *ø* mellem *r-n* og *l-n*, fx i *mårn* ‘morgen’, *kjörnes* ‘kørende’, *galn* (eller *galen*; fem. af adj. *galijn* ‘gal’; jf. Wimmer & Thomsen 1908b: § 57.2). Det er uvist, om Gudhjem har skilt sig ud på dette punkt, når man ser bort fra de allerede omtalte bestemte substantivformer som *soln* og *jorn*. Det kan meget vel tænkes, men synes ikke dokumenteret eller registreret.

Ved palatalt *l* + afledning på *-ing* (traditionelt bornholmsk *-ijn*) er der til gengæld blevet noteret en forskel mellem Gudhjem og forholdene ellers i traditionelt

bornholmsk. Eksempelvis kan ordet for '(katte)killing' ifølge Espersen i Gudhjem have tostavellesformen *kjæjllijn*, mens man i traditionelt bornholmsk ellers har enstavellesformen *kjæjlljn*. Om der har været tale om en lige så gennemført forskel i ældre tid som ved de bestemte substantivformer, er imidlertid svært at fastslå.⁸

Tidligere beskrivelser af de gudhjemske former

Den første til at påpege de særlige Gudhjem-former var P. N. Skougaard i hans *Beskrivelse over Bornholm* fra 1804, hvor det bl.a. hedder:

hos Indbyggerne i Gudhjem haves en ganske egen Mundart eller Dialekt som især udmærker sig derved at alle Bortkastelser af Bogstave eller Stavelser som skee for Vellydens Skyld i det egentlige Bornholmske, finde ikke Sted her, men Ordene udtales ganske som de efter de første Regle skulle være, uden Apocope, Syncope, Apostrofer, o. d. Saaledes siges her *hojnijn* for *hojn*, *konnan* for *konn*, *änen* for *án*, *fåded* for *fåd* o. s. v. (Skougaard 1804: 120–121)⁹

Senere påpeger Espersen også formerne, ligesom han i sin ordbog i det hele taget anfører en lang række ord og udtryk fra Gudhjem. Det er dog værd at advare om, at former, der umiddelbart fremstår som særlig gudhjemske i Espersens ordbog, ikke behøver at være det. Når Espersen skriver Gudhjem i parentes efter et ord eller en frase, skal det ofte blot ses i lyset af, at han ved arbejdet med at optegne materiale til ordbogen netop har opholdt sig længe i Gudhjem, hvilket han da også havde fået mere eller mindre eksplicit støtte til. Det Kongelige Danske Videnskaberne Selskab udtalte således i forbindelse med bevillingen, at de fandt det

højst ønskeligt, at han sættes i stand til ... i noget længere tid at opholde sig i det ældgamle Gudhjem og andre afsondrede steder, hvor den ældre sprogform især er bevaret (citeret efter Wimmer & Thomsen 1908a: iii)

8 Bemærk, at *-jllijn* i maskuline adjektivformer ikke udvikles til *-jlljn*, hverken i Gudhjem eller på resten af Bornholm. Det hedder således fx *bröswujllijn* 'ophovnet', *hårhojllijn* 'hårdmundet' (om heste) og *påfajllijn* 'påtrængende'.

9 Skougaard og hans værk er interessant i en række henseender. I relation til det sproglige har han en række vigtige og overraskende skarpsindige observationer omkring diverse sprogforhold med perspektiveringer til andre sprog. Endvidere er han sprogligt ganske radikal, idet han bevidst forsøger at gennemføre (tilpassede) bornholmske pluralisformer af substantiver i sit danske skriftsprog. Dette forklarer former som *Bogstave* og *Regle* i det anførte citat.

Som Wimmer og Thomsen skriver i forordet til Espersens posthumt udgivne ordbog, har støtten fra Videnskabernes Selskab sat ham i stand til at rejse til Bornholm i 1854 med henblik på at fuldstændiggøre sine samlinger – og de tilføjer, at “han synes navnlig at have dvælet i Gudhjem, hvorfra der i ordsamlingen anføres mange ejendommelige former og talemåder” (Wimmer & Thomsen 1908a: iv).

Det længerevarende ophold i Gudhjem udgør således en metodisk svaghed, dels fordi det rimeligvis har ført til en overrepræsentation af Gudhjem i materialet, og dels fordi mange ord og udtryk, der anføres som stammende fra Gudhjem, også er blevet brugt uden for Gudhjem. En anmærkning om, at et givet ord eller udtryk bruges i Gudhjem, betyder som udgangspunkt ikke andet, end at Espersen ikke har kendt det fra Rønne, hvor han selv voksede op som søn af en håndværker (snedker). Denne baggrund har rimeligvis bevirket, at han eksempelvis ikke har været bekendt med en række af de mange fiskeriudtryk, som han har optegnet i Gudhjem, men hvoraf mange utvivlsomt også er blevet brugt andetsteds på Bornholm.

Skougaard og Espersen (med Wimmer & Thomsen i kølvandet) er ikke de eneste, der har forholdt sig til de gudhjemske særformer. Det gælder fx også for den autodidakte sprogmand og sprogagitator par excellence, Peter Møller. Han boede faktisk i Gudhjem, og i bogen *Det bornholmske Sprog*, der udkom i 1918, skriver han bl.a.:

Hvem, der vil undersøge de fra de almindelige Regler dannede Undtagelser, vil let faa Blik for, at disse i de allerfleste Tilfælde skyldes Hensyn til Vellyden. Disse Hensyn synes man nu ikke at lægge saa megen Vægt paa som Hensynet til Nemheden, og nemmere er det i Reglen at følge de almindelige Regler. Baade Skougaard og Espersen skylde Gudhjemboerne for, at de før altid bøjede Navneordene af alle tre Køn efter de almindelige Regler. Dette mærker man imidlertid nu ikke mere til dér end andre Steder paa Øen; en vis Tilbøjelighed hertil er der overalt, især blandt unge Mennesker. Ligedan synes der kun ringe Rimelighed for, at en senere Historiker har Ret, naar han antager, at denne Særegenhed i Gudhjemboernes Tale skyldtes en stor Indvandring fra Sverig efter den sorte Død i Midten af det syttende Aarhundrede; thi naar Svenskerne f. Eks. ikke en Gang kunne sige *Majn, Hojn, Pijn, Bråjn* osv., ville de vel neppe finde paa at sige *Majnij, Hojnijn, Pijnijn, Bråjnijn, Rijnijn, Sjillijnijn, Ællijnijn, Gjæzlijijn, Kjæltrijnijn*, saaledes som Gudhjemboerne blive beskyldt for baade af Skougaard og Espersen (Møller 1918: 47–48).

Peter Møller var, som nævnt, ikke sprogligt uddannet, men gik op i sagen om at genrejse det bornholmske sprog med liv og sjæl, og han formåede faktisk også at

mobilisere et betragteligt antal bornholmere inden for rammerne af *Borriijn-holmaralawed* og tidsskriftet *Borriijnholmarijn* – også selvom hans radikale og temmelig uforsonlige natur formentlig har drevet endnu flere væk.

Hans syn på sproglig udvikling var imidlertid noget forsimplet. I bund og grund anskuede han udviklingen som et resultat af 1) at man *bevidst* abede efter rigssproget, og 2) at objektet for udviklingen (forvanskningerne) var særlig vanskeligt udtalte størrelser. Andre forhold tager han sjældent i betragtning, og det anførte citat illustrerer således meget godt hans fokus på udtalebesværligheder som drivkraften i udviklingen. Men han nævner altså også den hypotese, der skal argumenteres for i nærværende artikel, nemlig at de gudhjemske former skal ses i lyset af pestens hærgen på Bornholm i midten af 1600-tallet.

Pestepidemier på Bornholm i 1600-tallet

Som det fremgår af tabel 3, regner man med, at Bornholm blev ramt af seks “pest-epidemier” i løbet af 1600-tallet:¹⁰

1602	Sorte Død	1638	Børnedøden
1618	Anden Død	1654	Store Død
1630	En mild pest	1676	Lille Død

Tabel 3: 1600-tallets seks pestepidemier på Bornholm

De to uden sammenligning hårdeste af 1600-tallets epidemier var Anden Død i 1618 og Store Død i 1654. I hver af disse døde omkring 5.000 bornholmere. De ramte dog med forskellig styrke i forskellige egne af øen. Mens epidemien i 1618 for eksempelvis Nexøs vedkommende var langt værre end epidemien i 1654, var forholdet det omvendte i Gudhjem. Betegnelsen pest blev i øvrigt tidligere brugt om flere typer af epidemier, og mens epidemien i 1618 meget vel kan have været en plet-tyfusepidemi, var pesten i 1654 en egentlig pestepidemi (Rasmussen 1998: 51–52).

¹⁰ Betegnelserne er overtaget fra Rasmussen (1998: 51–62) og stemmer ikke overens med brugen i national kontekst (eksempelvis kaldes “Sorte Død” ofte for “Den hvide død” i anden litteratur om pesten i Danmark). Med undtagelse af “Lille Død”, der som betegnelse er indført af Rasmussen, baserer betegnelserne sig på omtaler i ældre kilder.

En vigtig kilde til antal døde i 1600-tallets to store pestepidemier på Bornholm er de såkaldte pesttavler. De findes eller fandtes i en række bornholmske kirker og giver et indblik i dødeligheden i de forskellige sogne og byer (for en samlet behandling af tavlerne, se Rasmussen 1998). Af pesttavlerne, som den i figur 2 anførte, ses det eksempelvis, at der i Gudhjem og Melsted sogn døde 105 indbyggere i 1654, mens der døde godt halvt så mange i 1618.

Herrens Høst		under Pesten paa Bornholm	
År	1618	1654	
	1618	1654	4654
..	292	304	
..	108	133	
..	120	102	
..	62	105	
..	263	45	
..	231	186	
..	152	325	
..	207	245	
..	928	557	
..	441	387	
..	342	245	
..	342	995	
..	183	191	
..	141	110	
..	130	230	
..	426	278	
..	130	153	
..	105	108	
..	244	220	
..	372	323	
	5189	4572	

Figur 2: Pesttavle fra Skt. Peders Kirke (Sydbornholm)

Efter 1654 stod fiskerlejerne tomme, og af Bornholms 678 selvejergårde og 220 såkaldte kongelige vornedgårde lå 163 ubeboede hen (Jørgensen 1900: 58). Samlet døde der, som allerede nævnt, knap 5.000 bornholmere under Store Død i 1654, hvilket udgjorde mere end en tredjedel af øens i alt ca. 13.000 indbyggere (Rasmussen 1998: 53 m. henv.). For Gudhjem og Melsted resulterede dette i, at de stort set lå helt øde efter 1654 (Rasmussen 1998: 53 m. henv.).

Indvandring fra Skåne og Blekinge

Fire år senere, i 1658, overgik Skåne og Blekinge til svensk styre, og selvom vi ikke kender den nøjagtige til- og fraflytning i perioden, ved vi, at der skete en be-

tydelig udvandring fra de gamle danske områder, og at en del af de fordrevne skåninge og blekingsboer kom til Bornholm, hvor de især bosatte sig på nordkysten.

Eksempelvis kom et kompagni af 80 skånske gønger eller friskytter til Bornholm fra København d. 6. maj 1678. Herfra skulle de rette anslag mod Blekingekysten, og når de vendte tilbage, blev de optagne som fæstningskompagni på Hammershus og senere på Christiansø frem til 20. oktober 1685 (Zahrtmann 1935: 55–56).

Et betydeligt antal af de såkaldte friskytter og andre fordrevne skåninge bosatte sig på Bornholm efter krigen, navnlig i Gudhjem, Melsted og Tejn, der, som allerede nævnt, lå halvt øde hen som følge af pesten i 1654 og de efterfølgende dårlige år. Kongen fritog i 1684 sådanne skåninge for borgerlig tyngde i enhver dansk købstad, og i relation til nærværende artikel er det særlig interessant, at herredstinget i 1692 fritog Gudhjem og Melsted for deres syv dagværkers penge med den begrundelse, at alle indbyggerne var skåninge og blekingsfarer. Dette beskrives bl.a. i Zahrtmann (1935: 56), hvor det også hedder:

Denne Indvandring fra Dansklandet Skaane gav sig til Kende i Fiskerslægternes Navne ... og i Folkemaalet, som i visse Særegenheder kom til at afvige fra Landets [dvs. Bornholms] gængse Tungemaal.

Andre gudhjemske særtræk

Inden vi ser nærmere på særtrækkene i lyset af Store Død i 1654, skal der for at give et lidt mere fyldestgørende billede af den sproglige situation i Gudhjem ganske kort anføres de vigtigste eksempler på andre sproglige særtræk registrerede for Gudhjems vedkommende i ældre tid.

I relation til udtalen kan det nævnes, at man finder kort *ö* som alternativ til *o* (*å*) foran *-rr* (jf. Wimmer & Thomsen 1908b: § 28 og § 50), fx i *förr* vs. *forr* ‘fyr(retræ)’, *förre* vs. *forre-(kjive)* ‘fyrretyve’ og *börkj* vs. *borkj* ‘birk’. Endvidere finder man en mere udpræget tendens til manifestation af *d* (oprindeligt eller indskudt) i forbindelserne *ndr* og *ldr* (jf. Wimmer & Thomsen 1908b: § 73), fx i *andra* vs. *annra* ‘andre’, *mindre* vs. *minnre* ‘mindre’, *aldri* vs. *allri* ‘aldrig’ og *ældre* vs. *ællre* ‘ældre’. Endelig kan nævnes udtale med dentalt *l* i det frekvente ord *sill* ‘sild’ i stedet for traditionelt bornholmsk *sijll* med palatalt *l*. Denne udtale findes imidlertid ikke blot i Gudhjem, men er udbredt på hele Nordlandet, og desuden er dens alder usikker. Den er således ikke belagt hos Espersen eller i Tein-

næs' optegnelser fra 1920'erne og 30'erne på trods af, at den utvivlsomt er blevet brugt på det sidstnævnte tidspunkt.¹¹

I relation til bøjningen kan der af andre morfologiske særtræk end den bestemte artikels manifestation nævnes manglende synkope i plurale former af adjektiver på *-ijn* med stammeudlyd på *-l*, fx *mollena* vs. *mollna* (af *mollijn* 'mulden') og *vålena* vs. *vålna* (af *vålijn* 'kraftløs').¹²

Endelig finder man naturligvis også en række særlige ord eller betydninger, som er registrerede fra Gudhjem, ikke mindst i Espersens ordbog. Som allerede nævnt må der imidlertid tages en række forbehold, men som lidt mere iøjnefaldende eksempler kan nævnes: sb. *føllsijn* m. (diminutiv af *føll* 'føl'), der bl.a. også kendes fra skånsk og smålandsk, vb. *kånkla* i betydningen 'gå, drive', nedsættende i fx *Vår ska du kånkla hænn?*, formentlig beslægtet med *kanka*, der bl.a. kendes fra Skåne og Blekinge, vb. *kawla* i udtrykket *kawla boisarna opp* 'kravle bukserne op', jf. sv. *kavla upp, ner*, sb. *skreddara* m. 'skrædder', der i Gudhjem også var navn på fuglen ternen (brugen kendes også fra Blekinge),¹³ sb. *pirr* m. 'top', fx *å spilla pirr* 'spille top' (jf. svenske dialekter *pirr, pirra*) og sb. *sjijnprattiker* f. pl., der i Gudhjem skal have været en nedsættende betegnelse for bøndernes skindbukser (omdannelse af svensk *skinnbrackor*?).

Særtrækkene i lyset af Store Død (1654)

Efter denne lille ekskurs vender vi tilbage til de særlige gudhjemske bestemthedsformer. Som nævnt ovenfor var allerede Møller (1918) inde på, at den særlige tendens til at generere bestemthedsformer efter de generelle regler i første del af 1900-tallet ikke var mere udbredt i Gudhjem end andre steder, idet han noterede, at man fandt en vis tilbøjelighed til det overalt, især blandt unge mennesker.

11 Det fremgår bl.a. af ældre optagelser; jf. også Koefoed (1944: 148).

12 De to nævnte morfologiske træk synes at være de vigtigste, men Wimmer & Thomsen (1908b: § 151 b) nævner desuden assimilationen *nt > t* i neutrum af adj. *löjn (löner)* 'lodden', altså *lönt* vs. *löt*. Endvidere anføres i Wimmer & Thomsen (1908b: § 119.1) 1) vb. *skre* 'skride' (i stedet for *skri* ellers i bornholmsk) med den svage præet. *skredde* (i stedet for den stærke præet. *skre* eller den svage *skride*) og 2) tilføjelse af *-a* til visse stærkt bøjede hankønsord på lang vokal (der nævnes specifikt *ho* vs. *hoa* 'hov'). Det er dog tvivlsomt, om det sidstnævnte træk er særlig kendetegnende for Gudhjem. Jf. således, at Skougaard (1804: 121) betragter fænomenet som et sydlandsk træk: "En anden Dialekt af det bornholmske Sprog [end det gudhjemske] er gænge blandt Sydlændingene. Her trækkes Ordene lidt længere ud, end ellers paa Bornholm, saa gives dem ogsaa ofte en Stavelse mere end de ellers have, f. E. naar et enstavet Substantiv endes paa en Vokal, da lægges her *a* til saasom *ejn slæ, trå, trá, en å, et træ* hedder her *ejn slæa, tråa, tråa, en åa, et træa*; med den bestemte Artikel *slæaijn, tråaijn* o. s. v."

13 Jf. opslag i *Syd- och västsvensk dialektdatabas*: <https://bit.ly/3zcjKq2>.

Sådan er situationen også i dag. Dog er det ikke lige udpræget for alle nævnte typer af substantiver. Fx mindes jeg ikke at have hørt folk sige *hujnnijn* eller *majnnijn*, mens jeg utvivlsomt har hørt folk sige både *bujllijn*, *hâuded*, *fâded*, *hânnen* og *benen*. Med andre ord synes de særlige maskuline (traditionelle) former med stammeudlyd på palatalt *n* at have holdt sig bedst (uden manifesteret bestemthedsændelse). En undtagelse udgøres dog af de særtilfælde, hvor rodvokalens kvalitet ændres fra ubestemt til bestemt form. Det gælder ord som *vai-væjn* ‘vej(en)’ og *stai-stæjn* ‘sti(en)’, hvor mange bornholmsktalende i dag siger *vaiijn* og *staiijn* (måske navnlig det sidste, der hos de fleste også er et mindre frekvent ord), formentlig uden nogen særlig regional fordeling.¹⁴

Det er også værd at notere, at særreglerne, der fører til manglende manifestation af bestemthedsændelsen, vistnok generelt er mindre gennemført ved stammeudlyd på palatalt *l* end palatalt *n*. Måske skyldes det blot den større fonetiske forskel i forhold til endelsens palatale *n*, men det er også muligt, at det skal ses i lyset af, at det palatale *l* har haft en mindre palatal afgang end det palatale *n*. Det understøttes vel også af, at palatalt *l* i dagens bornholmsk generelt er faldet sammen med forbindelsen af *j + l* (en udvikling, der allerede var godt i gang for 100 år siden, og som i begyndelsen var særlig udbredt på Vestlandet, hvor palatalens afgang i højere grad nærmede sig et rent *l* end på Sydøstlandet, jf. Koefoed 1944: 149–50). Det er interessant i vores sammenhæng, fordi der netop ikke kan registreres en tilsvarende udvikling for det palatale *n*.

I relation til parallelle udviklinger i yngre bornholmsk kan endvidere nævnes formen *konnan* ‘konen’ i stedet for den traditionelle (systemafvigende) form *konn*. I ældre tid skulle også *konnan* have været en særlig Gudhjem-form, men også den er i dag udbredt over hele øen som en alternativ form. Som i de øvrige tilfælde er årsagen rimeligvis ikke, at formen har spredt sig fra Gudhjem, men simpelthen, at bøjningen følger de generelle regler og altså er opstået ved analogivirkning.

For en god ordens skyld må det også fremhæves, at mange bornholmsktalende fortsat generelt følger de for traditionelt bornholmsk gældende regler. Særregler, som oven i købet er i modstrid med reglerne i rigsdansk, vil imidlertid altid være i fare for ikke at blive fulgt i takt med den almindelige dialektudtynding.

14 I relation til en form som *hujnnijn* er det imidlertid interessant, at jeg efter at have afsluttet arbejdet på nærværende artikel talte med en kvinde på 85, der voksede op i Gudhjem. Hun kendte ikke formen *hujnnijn* fra Gudhjem, men sagde spontant, at hun opfattede den som såkaldt *âlijnaswenst* ‘allingesvensk’ og muligvis havde hørt den hos familie i Allinge. Det har ikke været muligt at undersøge dette nærmere, men er det korrekt, er det interessant, at man altså kan konstatere en lignende udvikling i Allinge som resultat af den massive indvandring af svenske stenhuggere, der skete omkring år 1900.

I yngre bornholmsk kan man med andre ord iagttage en del af de samme udviklinger, som synes indtruffet i Gudhjem for omkring 350 år siden.

Det er bemærkelsesværdigt, at de særlige Gudhjem-former allerede af Wimmer & Thomsen (1908b) beskrives som former, der *tidligere* anvendtes i Gudhjem og dermed altså er uddøde i begyndelsen af 1900-tallet, hvilket også harmonerer med Møllers (1918) observationer fra omtrent samme tidspunkt. I en række optagelser af ældre gudhjemboere, som blev lavede på lokalt initiativ omkring årtusindskiftet, og som jeg har modtaget i digital form fra Gudhjem Museum, har jeg blandt fiskere og andre fødte og opvoksede i Gudhjem fra omkring 1920 og frem da heller ikke registreret nogen af de gamle særformer (ud over sådanne som også kan findes hos andre bornholmsktalende fra samme periode). Alt i alt tyder det altså på, at formerne er blevet udryddet senest i løbet af 1800-tallets anden halvdel.

En plausibel udlægning af udviklingen er derfor, at de særlige gudhjemske former som *majnijn*, *hånnen* og *håuded* er opstået i Gudhjem i årtierne omkring år 1700 som et resultat af den massive og koncentrerede indvandring fra de gamle østdanske områder Skåne og Blekinge efter 1658, og at de skal betragtes som udtryk for morfologisk forenkling opstået i sammenstødet mellem beslægtede dialekter. Fænomenet kan med andre ord tolkes som et udslag af koineisering, specifikt i form af forenkling, der typisk kan opstå, når sprogbrugere med forskellige dialekter af den ene eller anden grund kommer til at bo i samme område. De nye sprogbrugere, eller snarere deres efterkommere, altså anden- og tredjegerationsindvandrere,¹⁵ har tilegnet sig de generelle regler, men ikke visse morfologiske særregler, hvilket har ført til de specifikke morfologiske forenklinger. Denne type forenkling er en af de former for grammatisk forenkling, som Kerswill & Trudgill (2005) beskriver som mulige i en koineiseringsproces, der kan kendetegnes af:

a decrease in irregularity in morphology and an increase in invariable word forms, as well as the loss of categories such as gender, the loss of case marking,

15 Forskellige studier af koineisering viser, at fokuseringsfasen, hvor den nye dialekt/varietet stabiliseres, typisk sker i tredje generation. Det gælder fx for de norske industristeder Høyanger (jf. Solheim 2009) og Sauda (jf. Neteland 2017), omend processen under de rette omstændigheder kan gå hurtigere som i Milton Keynes, hvor fokuseringen synes indtruffet i anden generation (jf. Kerswill & Williams 2000). Umiddelbart må man forvente, at processen i Gudhjem i hvert fald har taget tre generationer, bl.a. fordi der ikke har været skolegang, og fordi indvandrene dialekter trods alt må have afvejet en del fra den traditionelle bornholmske.

simplified morphophonemics (paradigmatic levelling), and a decrease in the number of phonemes (Kerswill & Trudgill 2005: 198).

Udviklingen af regelrette (analogiske) bestemthedsformer kan være blevet forstærket af, at de morfofonematiske særregler, der har ført til manglende manifestation af (dele af) bestemthedsendelsen i traditionelt bornholmsk, ikke har gjort sig gældende i sprogbrugernes egen dialekt – eller i visse af sprogbrugernes dialekter, hvorved der er sket en form for udjævning (*levelling*). Når det har kunnet slå igennem i flere generationer, skal det rimeligvis ses i lyset af den usædvanlige befolkningssammensætning med et uhyre stort indslag af fastlands-østdanskere, som pestens hærgen havde banet vejen for.

Når forenklingerne på den anden side senere rulles tilbage eller forsvinder, skyldes det formentlig det meget beskedne antal sprogbrugere i Gudhjem og de formentlig relativt få lingvistiske særtræk, som har udmærket varietetten. Når den nye varietet både har været begrænset til en temmelig lille gruppe sprogbrugere, og når den i sig selv på langt de fleste punkter formentlig har udvist stor lighed med traditionelt bornholmsk, er det ikke så overraskende, at de for traditionelt bornholmsk gældende regler har fundet vej (tilbage) til det gudhjemske i takt med øget interaktion, herunder giftermål, med andre bornholmsktalende gennem de næste halvandet hundrede år.¹⁶ Det er rimeligvis forklaringen på, at situationen omkring år 1900 i al væsentlighed svarer til forholdene på resten af øen.

At man alternativt skulle betragte de gudhjemske særformer som reliktfomer, der har overlevet isoleret i Gudhjem fra gammel tid forud for midten af 1600-tallet, synes langt mindre sandsynligt alene af den grund, at byen ligger helt øde hen efter 1654 og efterfølgende får en helt ny og (i hvert fald overvejende) fremmed befolkning.

Afslutning og videre perspektivering

Viggo Sørensen (1982) og Kristian Ringgaard (1993) har tidligere argumenteret for, at en række sydjyske dialektgrænsers forløb formentlig skal ses i lyset af de betydelige befolkningsvandring, der fandt sted omkring 1660 i kølvandet på krig og pestens hærgen. Det ville nemlig kunne forklare, at flere centrale vestjyske træk som foranstillet artikel samt vestjysk køn og stød har spredt sig som en kile

16 Det må imidlertid bemærkes, at flere af de ovenfor nævnte eksempler på andre træk, der synes at have kendetegnet sproget i Gudhjem, jo netop også kan skyldes indvandringen fra det øvrige Østdanmark, ligesom det heller ikke kan udelukkes, at der tidligere har eksisteret yderligere en række træk, som blot ikke er registrerede, inden også de er forsvundet fra sproget.

ind i det sydøstjyske sprogområde. Senere har Inge Lise Pedersen (2009, 2021a, 2021b, 2021c) argumenteret for, at pesten og krigens hærgen omkring 1660 med de omfattende folkevandringer til følge ligeledes kan forklare udviklingen af sekundære (stigende) sønderjyske og vestfynske diftonger. I samme forbindelse fastslår hun:

De demografiske forhold i årene efter besættelsen og pesten 1659-60 skabte en bedre grobund for betydelige ændringer af sprogbrugen end noget andet tidspunkt i perioden 1500-1800 (Pedersen 2021b)

Også Pedersen betragter udviklingerne som udtryk for koineisering, der følger af de særlige demografiske forhold med mange tilflyttere til et mere eller mindre affolket område. Der er altså i vid udstrækning tale om en parallel til forholdene i Gudhjem, idet der i begge tilfælde opstår et sprogsamfund, hvor mange skal tilpasse sig det lokale talesprog som voksne, eller (snarere) hvor der sker en tilpasning i løbet af de efterfølgende to til tre generationer. Derved minder forholdene dels om den situation, vi kender fra senere bydialekter, som bl.a. præges af morfologiske forenklinger opståede ved sprog- og dialektkontakt, og dels – og i endnu højere grad – om andre tilfælde med stor indvandring på kort tid til et mere eller mindre ubefolket område. Gode eksempler på det sidste er de norske såkaldte industristeder som Høyanger (jf. fx Solheim 2009) og Sauda (jf. fx Neteland 2014, 2017), hvor man som et resultat af befolkningsekspllosionen i kølvandet på industrialiseringen i første del af 1900-tallet med massiv indvandring fra forskellige dialektområder – som i Gudhjem – kan registrere udjævning og sproglig forenkling.

Svaret på det i titlen stillede spørgsmål, om hvorvidt der er tale om “gudhjemsvensk” eller godt gammelt bornholmsk må derfor blive, at der for så vidt hverken er tale om det ene eller det andet. Særformerne er formentlig udtryk for koineisering med morfologisk forenkling, der udspringer af selve sammenstødet mellem sprogbrugere, der har talt forskellige mere eller mindre afvigende ældre østdanske dialekter, men har tilpasset sig den lokale variant. Men det er “gudjimmaswenst” i den forstand, at der ikke er tale om reliktførm.

Denne tolkning er også interessant i et mere overordnet perspektiv, idet den tjener som påmindelse om, at den sproghistoriske udvikling undertiden kan være mindre lineær eller direkte, end den ved første øjekast kan synes, ikke mindst når der af den ene eller anden grund ændres i grundlæggende demografiske forhold.

Det er jo nemlig utvivlsomt sket adskillige gange i løbet af det danske sprogs historie.

Samtidig er det interessant, at man i 1900-tallets bornholmsk kan iagttage en række af de samme forenklinger, som efter alt at dømme har fundet sted i Gudhjem i anden halvdel af 1600-tallet. Det vidner om, at traditionelle dialektændringer og koineisering kan føre til lignende resultater. Dette harmonerer med eksempelvis Netelands (2013, 2014: 119) påpegning af, at forskellen mellem dialektændring, koineisering og kreolisering ikke er en kategorisk, klart afgrænset forskel, men at de tre størrelser snarere er prototypiske kategorier i et kontinuum fra lav til høj grad af lingvistisk restrukturering.¹⁷ At resultatet af dialektændringer og koineisering kan ligne hinanden, er vel i og for sig heller ikke så underligt, da der i begge tilfælde er tale om massive påvirkninger fra en eller flere beslægtede varieteter, enten i form af en eller flere andre dialekter eller af et allestedsnærværende rigsmål.¹⁸ Forskellen mellem udviklingen i Gudhjem i anden del af 1600-tallet og udviklingen i 1900-tallets bornholmsk er imidlertid rimeligvis kommet til udtryk i hastigheden, hvormed udviklingen er indtruffet. Det synes således bl.a. at være karakteristisk for ændringer, der udspringer af koineisering, at de indtræffer relativt hurtigt på grund af de markante og pludselige demografiske ændringer, herunder en meget anderledes alderssammensætning, idet tilflytterne i overvejende grad har været unge mennesker.¹⁹

Afslutningsvis kan det i forhold til udlægningen af de gudhjemske særformer som resultat af sammenstødet mellem flere ældre østdanske dialekter nævnes, at Skougaard (1804: 114–15) under omtalen af det palatale *l* og *n* knytter en særlig bemærkning til ord, hvori begge palataler forekommer, idet han noterer, at kombinationen *jljn* er særlig vanskelig for folk, som ikke er vokset op med dialekten:

De Ord, hvori disse Bogstave forekomme sammen *jljn*, kunne ikke andre i Almindelighed udtale retteligen end de der ere opfødde paa Bornholm og have

17 At resultatet af koineisering og dialektændringer (herunder udjævninger) kan ende med at ligne hinanden, er også påvist af andre, fx af Solheim (2009: 201–202) for Høyangerdialekten og af Kershwill & Williams (2000: 111) for talesproget i Milton Keynes. Jf. også Kershwill & Trudgill (2005: 215).

18 Som ikke mindst påvist af Neteland (2017) bør man ved studiet af koineisering i nyere tid tage hensyn til såvel dialektlandskabet som nationale sprognormer, herunder et egentligt rigsmål (det sidste har dog rimeligvis ikke spillet nogen rolle i tilfældet Gudhjem).

19 Fra steder med kirkebøger kan vi således se, at fødselstallet i egne med markant tilflytning i årene efter pestdøden har været usædvanligt højt (jf. Pedersen 2021c: 18 m. henv.), og dette synes i det hele taget oftest at gøre sig gældende ved migration, jf. Kershwill & Williams (2000: 110).

lært Sproget fra Barnsben af. Derfor kan med dette Vers prøves om En er Bornholmer eller ikke; thi Fremlinge udtale aldrig Ordene ret:

Kattijn å Kæjljn
 Sloes om væjljn,
 Kattijn tou Kæjljn,
 Sméd ijn i væjljn;
 “Au, au!” sá Kæjljn,
 “Já brænde mei på væjljn.”
 “De’ va ret,” sá Kattijn,
 “Du kujne lád mei hat ijn.”

Litteratur

- Bornholmsk Ordbog*. <https://bornholmskordbog.ku.dk>. Besøgt 13.09.2021.
- Espersen, Johan Christian Subcleff 1908: *Bornholmsk Ordbog*. København: Bianco Lunos Bogtrykkeri.
- Jørgensen, J. A. 1900: *Bornholms historie*. II. Rønne: Frits Sørensens Boghandels Forlag.
- Kerswill, Paul & Peter Trudgill 2005: The birth of new dialects. P. Auer, F. Hinskens & P. Kerswill (red.) *Dialect Change. Convergence and Divergence in European Languages*. Cambridge: Cambridge University Press, 196–220.
- Kerswill, Paul & Ann Williams 2000: Creating a new town koiné: Children and language change in Milton Keynes. *Language in Society* 29(1). 65–115.
- Koefoed, Hans Anton 1944: *Palataleerne i Bornholmsk*. [Udgivnet specialeopgave. Kopi i Manuskriptsamlingen ved Center for Dialektforskning, Københavns Universitet].
- Lund, Otto J. 1947: *Enj Házlehorrra*. Allinge: Gornitzkas Forlag.
- Møller, Peter 1918. *Det bornholmske Sprog*. Rønne: Frits Sørensens Boghandels Forlag.
- Neteland, Randi 2013: Industristedtalemål og dialektendring. *Norsk Lingvistisk Tidsskrift* 1. 76–97.
- Neteland, Randi 2014: *Koinéforming av industristedtalemål. En sociolingvistisk studie av språkutviklingen i Sauda og Årdal de siste hundre årene*. Ph.d.-afhandling. Universitetet i Bergen.
- Neteland, Randi 2017: Koine formation in context. *Journal of Historical Sociolinguistics* 3(1). 37–54.
- Pedersen, Inge Lise 2009: Er det svenskerne der har bragt uorden i diftongeringen i Sønderjylland og på Vestfyn? Frans Gregersen og Tore Kristiansen (red.) *Fra*

- folkemål til multietnolekt: og 23 andre artikler inden for nordisk dialektologi, sociolingvistik og sproghistorie*. Oslo: Novus. 384–405.
- Pedersen, Inge Lise 2021a: Kan epidemier flytte dialektgrænser? Månedens Dialektemne (januar 2021). https://dialekt.ku.dk/maanedens_emne/epidemier-og-dialektgraenser/. Besøgt 13.09.2021.
- Pedersen, Inge Lise 2021b: Fik byldepesten i 1659 sproglige følger på Fyn? Månedens Dialektemne (februar 2021). https://dialekt.ku.dk/maanedens_emne/fik-byldepesten-i-1659-sproglige-foelger-paa-fyn/. Besøgt 13.09.2021.
- Pedersen, Inge Lise 2021c: Katastrofer, mobilitet og sprogforandring – er dét forklaringen på særtræk i sønderjysk og vestfyensk dialekt? *Ord & Sag* 240. 14–24.
- Rasmussen, Jørgen Bo 1998: Pesten og tavlerne på Bornholm. *Bornholmske Samlinger*. III. række, 12. bind. 9–119.
- Ringgaard, Kristian 1993: Dialektgrænser og skæbneår. Karen Margrethe Pedersen & Inge Lise Pedersen (red.) *Jyske Studier*. København: Institut for Dansk Dialektforskning & C.A. Reitzel. 219–224.
- Skougaard, Peder Nicolai 1804: *Beskrivelse over Bornholm*. Første Del. København: Andreas Seidelin.
- Solheim, Randi 2009: Dialect development in the melting pot: The formation of a new culture and a new dialect in the industrial town of Høyanger. *Nordic Journal of Linguistics* 32(2). 191–206.
- Syd- och västsvensk dialektdatabas*. Uppsala: Institutet för språk och folkminnen. <https://www.isof.se/arkiv-och-insamling/digitala-arkivtjanster/syd-och-vestsvensk-dialektdatabas>. Besøgt 13.09.2021.
- Sørensen, Viggo 1982: Om muenen, o a mårer, om monner. *Ord & Sag* 2. 40–50.
- Trudgill, Peter 1986: *Dialects in Contact*. Oxford: Blackwell.
- Wimmer, Ludvig F. A. & Vilhelm Thomsen 1908a: Forord. I Espersen (1908: I–XXI).
- Wimmer, Ludvig F. A. & Vilhelm Thomsen 1908b: Bornholmsk Sproglære. I Espersen (1908: <1>–<149>).
- Zahrtmann, Mads Kofoed 1935: *Borringholmerens Historiebog*. Tredje og Fjerde Bog. Rønne: Colbergs Eftf. Bogtrykkeri.

Alex Speed Kjeldsen

Adjunkt, ph.d.

Institut for Nordiske Studier og Sprogvidenskab

Københavns Universitet

alex@hum.ku.dk